

ЗМІСТ

Хмари

I	5
II	22
III	41
IV	58
V	79
VI	95
VII	112
VIII	136
IX	176
X	216
XI	253
XII	275
XIII	294
XIV	318
XV	332
XVI	347
XVII	363

Нечуй-Левицький Іван Семенович (біографія)	367
---	-----

Іван Нечуй-Левицький

Хмари

Одного літнього гарячого дня, в місяці липці 183... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по дорожньому. На молодих паничах були сіртуки з темної парусини з чорними роговими гудзиками, суконні широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежею, книжками й харчами; кожний держав у руці палицю. Паничі були високі на зріст, кремезні, широкоплечі й русяві, їх рум'яні, повні щоки були здорові якось по-сільській; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони скидались на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був вищий од усіх цілою головою: то був їх поводитар, Степан Воздвиженський. Це були тульські семінаристи. Вони йшли до Києва. Деякі були послані на скарбові гроші в Київську духовну академію¹, деякі були прості семінаристи, що, скінчивши курс, йшли до Києва на прощу.

Широкий і вольний був їм шлях на Україну. Літня спека застелила його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семінаристів, обліпила їм лица так, що вони не впізнавали один одного. Піт котився з їх потьоканами і, помочивши чорну куряву, пописав їм лица довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти. Стаючи коло корчом на спочинок, вони гуляли й пили й товаришів поїли. Останні поштові гроші вони пропили в Броварах, недалечке од Києва, хрестячись і молячись до синіх святих київських гір, на котрих біліли церкви й

¹ Київська духовна академія — Мається на увазі Києво-Могилянська академія, перша вища школа і визначний культурно-освітній центр на Україні. Створена в результаті об'єднання Київської братської школи з лаврською школою Петра Могили в 1632 р.; осередок боротьби з національним і соціальним гнобленням українського народу польською шляхтою, а також із примусовим насадженням на Україні католицизму та уніатства. В Київській академії навчалась молодь усіх станів, але переважно там училися діти козацької старшини, шляхтичів, духовенства, заможних міщан.

дзвіниці, блищали проти сонця золоті хрести й бані церков. Хоч далека, зате ж весела була їм дорога до Києва! Забачивши святий Київ, вони зареклися більше пити, щоб вступити по-християнській до святого міста.

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилась чарівнича, невимовне чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла лавра², обведена білими високими мурованими стінами та будинками, й лисніла золотими верхами й хрестами, наче букет золотих квіток. Коло лаври ховались у долинах між горами печери з своїми церквами, між хмарами садків та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея³, вирізуючись всіма лініями на синьому небі: коло неї Михайлівське, Софія, Десятинна⁴... Поділ⁵, вганяючись рогом в Дніпро, неначе плавав на синій, прозорій воді з своїми церквами й будинками. Всі гори були ніби зумисне заквітчані зеленими садками й букетами золотоверхих церков, їх завітчала давня невми-раюча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...

Стоять київські гори неперушне, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміть, і ждуть не дж-дуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого

² Лавра — Мається на увазі Києво-Печерська лавра, давній (з 1051 р.) руський монастир, з 1598 р. — лавра. Одним із його засновників був Антоній Печорський. Києво-Печерська лавра відіграла значну роль у розвитку давньоруської та української культури. З 1926 р. Києво-Печерську лавру оголошено державним заповідником-музеєм.

³ Церква святого Андрея — йдеться про визначну пам'ятку архітектури Андріївську церкву в Києві. Збудував у 1747 — 1753 рр. архітектор І. Ф. Мічурін у стилі барокко за проектом В. В. Растреллі.

⁴ Десятинна церква — перша кам'яна церква Давньої Русі в Києві. Збудована у 989 — 996 рр., за часів князювання Володимира Святославича, руськими і візантійськими майстрами. Зруйнована у 1240 р. ордами хана Батня. У XVII — XIX ст. у Києві споруджувалися церкви під тією ж назвою (не збереглися).

⁵ Поділ — один із найдавніших районів Києва, розташований у прибережній низовині між гирлом р. Почайни і схилами гір Старокиївської, Замкової, Хорівіці і Щекавиці.

Києва, поки знов завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...

Тульські семінаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Києва. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і би́ли поклони.

Тульські семінаристи пішли прямо на гору до лаври. Умившись і трохи прибравшись, вони пішли на поклін до митрополита, свого земляка. Митрополит вийшов до них, і вони всі впали йому в ноги й поцілували його в руку.

— З якої губернії? Якого повіту? З якого села? — розпитував митрополит кожного. — Чи всі ви підете в академію?

Молоді люди давали відповідь. Дехто обзивався, що поступає в академію, дехто просив у митрополита парафії на Україні.

— Розділіться! — промовив митрополит. — Хто йде в академію — ставай по правий бік, хто в попи — ставай наліво.

По такій команді хлопці розділились і стали одесною й ошую свого пастиря.

— Добре, — промовив митрополит, — дам вам парафії й поженю вас на сиротах, за котрими я zostавив парафії. Тільки тут не Тула! Треба вам прибратися добре, йдучи на сватання. А то, бач, що намотав ти собі на шию! — промовив він, витягаючи кінець здорової червоної хустки, котрою була оповита шия одного хчощя.

— Та глядіть, не мажте чобіт дьогтем, не мажте голови смердючою оливою, як будете свататись, бо за вас тутешні попівни ще й не підуть. Тут попаді дуже зубаті. Дарма, що я митрополит, а як налаяв колись одного попа, а він, дурний, взяв і заслаб з переляку, то попадає трохи очей мені не видерла, трохи рясина мені не порвала! Ледве одчепилась!

— А ви в академію? — промовив митрополит до правої сторони. — Боже благослови, боже благослови! А ти де такий здоровий виріс? Чи не в муромських лісах? — спитав митрополит одного кандидата до академії, котрий виганявся головою й плечима над усіма хлопцями.

— Ні, ваше високопреосвященство! Я виріс недалеко од Тули, — одказав студент.

— Ох, який же ти здоровий, як ведмідь! Які в тебе ручиська, ножиська, плечища? Аж страшно дивитись! Мабуть, басом співаєш?

— Басом, ваше високопреосвященство, — гукнув студент і справді страшним басом.

Митрополит почав його оглядати з усіх боків. Студенти розступились, і великий, як обеліск, студент стояв між двома рядами прямо проти митрополита.

— Як же твоє прізвище?

— Степан Воздвиженський, ваше високопреосвященство, — знов загримів він, аж луна пішла по великих покоях митрополита.

— Бравий хлопець! Зовсім богатир Ілля Муромець! Ідіть же до другої кімнати; там вас нагодують і напоють. На гостиниці вам дадуть квартири, хто хоче парафії. А вам дорога лежить на Поділ до академії. Бажаю вам усім бути митрополитами!

Хлопці поклонилися в пояс, поцілували в руку й виїшли з зали, скидаючи її скоса очима. І вони всі захотіли бути київськими митрополитами, дивлячись на розкішні покої митрополита, де стояли великі крісла, криті малиновим оксамитом, з золотими спинками, з парчевими китицями, де лежали килими на кілька сажнів, заткані чудовими квітками й китицями.

Пообідавши всмак у митрополита, студенти розійшлися на два боки. Одна часть пішла до лаврської гостиниці і жила там, доки митрополит не роздав їм парафій на Україні на продиво українським мужикам, котрі пороззявляли рота, дивлячись на таких чудних кацапських попів.

Друга половина пішла на Поділ до академії. Там молоді студенти здали екзамен, і їх прийняли в академію на скарбовий кошт.

Туляки встріли в академії студентів з усієї Росії. Великоруський синод⁶ ще попереду, ніж уряд, спостеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати укра-

⁶ Великоруський синод — йдеться про найвищий орган управління Руською православною церквою, який був створений 1721 р. Петром I на зміну патріаршеству і підпорядкований світській владі.

їнців з руськими студентами. Тим-то в Київську академію пруть семінаристів з Костроми, Архангельська, з Волги й Сибіру, мішаючи їх з киянами, полтавцями, одесцями й іншими і посилаючи українських семінаристів до Москви й Петербурга, котрі, одначе, не мають охоти туди їхати.

По розкішних алеях Братського монастиря⁷, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачити типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачити широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лица українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар, що приїжджають вчитися до Києва. Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі й густі алеї в монастирі аж гули од голосної розмови. Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і виглядали паничкамими й європейцями між грубими великорусами. Всі студенти говорили московським язиком, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську. Серед самого монастиря стояла велика гарна Богоявленська церква. На полуденній стіні церкви була залізна дошка з написом над могилою гетьмана Конашевича-Сагайдачного⁸. Самий монастир з академією стояв на Мазепиному дворі. І, неважаючи на те, в академії Петра Могили⁹, св. Димитрія Туптала¹⁰

⁷ Б р а т с ь к и й м о н а с т и р — й д е т ь с я п р о К и є в о - Б р а т с ь к и й м о н а с т и р, з а с н о в а н и й 1616 р. М і с т и в с я м і ж т е п е р і ш н ь о ю Ч е р в о н о ю п л о щ е ю, в у л и ц е ю Г. С к о в о р о д и, І л і н с ь к о ю т а В о л о с ь к о ю в у л и ц я м и.

⁸ К о н а ш е в и ч - С а г а й д а ч н и й — С а г а й д а ч н и й П е т р о К о н о н о в и ч (р. н. н е в і д. — 1622), г е т ь м а н у к р а ї н с ь к о г о р е е с т р о в о г о к о з а ц т в а. П і д к о м а н д у в а н н я м С а г а й д а ч н о г о к о з а к и з д і й с н и л и у с п і ш н і п о х о д и п р о т и с у л т а н с ь к о ї Т у р е ч ч и н и і К р и м с ь к о г о х а н с т в а, з о к р е м а у 1607, 1608, 1614, 1615, 1616 і 1620 рр. П і к л у в а в с я п р о р о з в и т о к у к р а ї н с ь к о ї к у л ь т у р и, в с т у п и в з у с і м З а п о р і з ь к и м В і й с ь к о м д о К и ї в с ь к о г о б р а т с т в а. П о м е р в і д р а н и, я к у д і с т а в у б и т в і п і д Х о т и н о м. С в о є м а й н о з а п о в і в К и ї в с ь к о м у і Л ь в і в с ь к о м у б р а т с т в а м. П о х о в а н и й у К и є в о - Б р а т с ь к о м у м о н а с т и р і.

⁹ М о г и л а П е т р о С и м е о н о в и ч (1596 — 1647) — ц е р к о в н и й і о с в і т н і й д і а ч У к р а ї н и п е р ш о ї п о л о в и н и X V I I с т., п и с ь м е н н и к, м и т р о п о л и т К и ї в с ь к и й і Г а л и ц ь к и й (з 1632 р.). В 1631 р. в і д к р и в у К и є в і л а в р с ь к у ш к о л у, с п р и я в п и с ь м е н н и к а м, х у д о ж н и к а м, д б а в п р о п о ш и р е н н я к н и г о д р у к у в а н н я.

й інших не було й духу, й сліду тих давніх діячів України, тих Сагайдачних, Могил... В Братському монастирі, в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки.

Між молодими студентами гуляли на алеях професори-ченці в широких чорних шовкових рясах, в високих клобуках. Широко стелилися по плечах їх довгі намітки, густі коси. Вони дуже брязкали чотками і, розмовляючи, повертались якомсь так сміливо, угласто, навіть помосковській, що разом можна було б вгадати їх рід і північне покоління.

Незабаром студентів розділили по номерах. В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх ліжка, там вони навіть пили чай. Опрічних дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знов міщали між собою, поміщаючи навіть земляків окроми.

Степан Воздвиженський попав в 10-й номер. Разом з ним жили в тому номері п'ять студентів з усяких країв світу: українець, болгар, серб, грек і архангелець, родом аж з Лапландії¹¹! Гірше не можна було вибрати людей, неоднакових по мові й звичаях. І всі вони мусили жити вкупі, годиться, жити так, щоб не зачепить один одного і ке перебаранчать другим в роботі.

Картина в номері була дуже чудна. Болгарин сидів на ліжку, підобгавши по-турецькій під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, безперестану човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі феси з червоного

¹⁰ Т у п т а л о Данило Савич (Димитрій Ростовський; 1651 — 1709) — український та російський письменник, церковний та культурний діяч. Підтримував реформи Петра I, відкривав школи. Його діяльність сприяла розширенню російсько-українських культурних взаємин.

¹¹ Л а п л а н д і я — історична територія на Півночі Норвегії, Швеції, Фінляндії і в західній частині Мурманської області СРСР.

оксамиту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку за шафою, все вчився, все мовчав і довго не говорив ні до кого й слова. Його куце жовте лице було темне й сумне, як північне небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко з своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав.

Зібрані з усяких націй, студенти ніяк не могли погодитися між собою. Коли болгаринів було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче. Лапландець любив холод, а українець — тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні слов'яни кричали і втікали з хати, боячись застуди. Часто лапландець одчиняв вікно вночі, й усі вставали вранці слабими.

В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і лапландець, здається, і не розуміли, що то таке чистота. В Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку куди траплялось, висовував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його валялось усе: книжки й папір вкупі з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Вдача Воздвиженського була дуже деспотична. Він казав кожному «ти», хоч би стрівся з ким вперше на віку. Часом увечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами. Всі його і просили, і лаяли, але це нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був сам один в хаті. Слов'яни, мабуть, звикши до турецького ярма, швидко перестали змагатися з ним. Тільки українець гризся з ним щовечора, лаявся і трохи не бився.

Незабаром усі побачили, що Воздвиженський і лапландець не дуже любили поважати право власності.

Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; зате ж і другим давали свій тютюн.

Студенти того часу дуже пили, гірше, ніж в останній час. Теперечки звать той час героїчним періодом випивачок. Пили всі, одначе Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чії іменини, всі студенти збирались в найбільший номер і випивали часом на могоричі відро горілки, заїдаючи хлібом з сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курс і виїжджали на місця, ставили могоричі в вертепі. Вертепом звали один номер в старому корпусі, де жили скінчивши курс. Ті могоричі були такі, що часом всі: і молоді, й старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покотом на помості й спало там до другого дня. В новіші часи стали пити менше, і в номерах часто були танці під грання своїх музик. Разом з танцями на тих вечорах завелася пісня, і пісня народна, як українська, так і великоруська. Народні співи завжди були сподобні студентам, і не раз і не два інспектор чернець розганяв студентів серед глухої ночі, бо вони тривожили його своїми мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Починали співати великоруських пісень, а потім українці співали своїх. Чудовою здалась українська пісня всім студентам з далеких країв, що зроду її не чули! Всі її слухали, всі приходили в екстаз, як ті, що були родом з синього Дунаю, так і ті, що були з далекої півночі. Лапландець виліз з свого закутка, як миш із нори, і роззявив рот. Навіть п'яний Воздвиженський уставав в той час з ліжка, прислухався до нової задля нього пісні і сам повиучував багацько українських пісень.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоящим. Він часто вставав серед ночі, моливсь богу й не давав спати іншим своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись вночі й побачили щось біле й велике, що стояло коло шафи і шепотіло. То був Воздвиженський. Він встав удосвіта й почав молитись богу, б'ючи поклони так завзято, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав у його один товариш.

— А тобі навіщо? — обізався Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та богу молюсь!

— Чом ти не даєш нам спати! — крикнули всі разом.

— Дурні ви! Хіба не можна богу помолитися?

— То молись нишком та не стукай так лобом! — крикнув сердито українець.

Всі прокинулись і почали лаять Воздвиженського. Одначе він часто вставав уночі, моливсь богу й ходив на утренью нишком од других. Українці й інші слов'яни їли в піст скоромне. Одні великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всі держали пости: грека звали нехристом, українців — ляхами, а слов'ян — турками.

Той українець, котрому довелось жити в однім номері з Воздвиженським, звався Василь Петрович Дашкович. Він був родом з Черкащини, давньої козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люди. Ідеш селами й не надивишся на людей, гарних, привітних та поставних. Чи їдуть чоловіки возами, то сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи їдуть хлопці селом, — всі гарні, сміливі, високі, мов козаки запорожці. І дівчата там гарні, чорняві, рівні й високі, як тополі України. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє сине небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде...

Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високим і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними, чималими очима. Чималі рум'яні губи були складені щільно і навіть трохи сердито. Його погляд, виявляючий розум і тяму, був твердий, спокійний. Рідко траплялось бачить таке лице, де одразу можна було б примітити думи, й розум, і завзятість. Та не було тоді ні навкруги його, ні в його самого матеріалу для правдивої, широкої думи та широкого погляду, його рушення, його хода — все було поважне. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступити, все ходив задумавшись. А як було сяде чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй па полотні.

Найуподобніша йому наука була філософія. Він сам вивчив німецьку мову, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки, тоді як його товариш Возд-

виженський день і ніч сидів над грецьким язиком і, по старій традиції, вчив теологію. Тоді ще студенти були вірні духові академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був неповертайло. Його кругла голова з широким круглим «париком», ясным, мов коноплі, його широке чоло і при йому куций ніс і тупо одрізане підборіддя — усе те було дуже не в пропорції з огрядною постаттю. Але він був поставний, веселий, говорючий і любив товариство. Через свою веселу вдачу й гарний голос він подобавсь паннам і паніям.

Дашкович дуже любив чистоту, здається, по природі. Його столик був застелений скатертю, його ліжка стояло прибране й застелене. Часто він брав лінійку і вигладжував нею скарбові біле з синіми берегами одіяло так, що на ліжку не було і складочки. Він сідав і лягав на ліжка дуже обережно і дуже не любив, як хто сторонній товкся на його постелі. Воздвиженський сміявся з того і не раз по виході з хати Дашковича перевертав все на його ліжку догори дном. Вертаючись додому, Дашкович заставав на постілі ніби слід землетрясіння і звав за це Воздвиженського туляком-подьяком. Таке прізвисько за туляком зосталося і до цього часу, бо затвердилося після того дуже поганою репутацією.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович, Калімері й інші слов'яни їли в пости скоромне — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за це гнівався, як аскет, і грозив розказати ректорові. Всі почали його стеретись і в піст виходили їсти скоромне у другі номери.

І пішло потім студентське життя тихо й однаково. Всі мусили засісти за науку. Всі мусили, хоч і через силу, привикать один до другого. Дашкович, грек Калімері, Петрович й інші слов'яни були вищі розвитком, цивілізованіші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам незчувся, як перестав уставать вночі й молитись богу, як покинув грецький язик і взявся до французького, як почав чепуриться і прибиратись. Вже

він не стукотів по номері чобітьми, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація того краю, куди його занесла доля, трохи стерла з його темніші плями. Одначе товариші одхиялись од його, хоч він і приставав до других. В його натурі було стільки нецеремонності, що здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесався трохи тільки зверху.

Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді з семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямили — тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бідності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі де-небудь в калюжах, у канавах. З тієї академії повиходили протоєреї і архієреї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його государственным планам.

Студенти того часу небагато виносили в голові, їх мисль була зоставлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука. На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська. Воздвиженський, Дашкович і інші студенти почали втягувати в себе ту нездорову ретроградну мисль. Раціоналізм і заграничні книжки тоді не заходили в стіни Братського монастиря.

Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо

було ясне й синє. На заході, над чорною смугою лісу й гір небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень. На Братській церкві можна було читати золоті написи на стінах. Повітря було тихе, запашне. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, зате ж прокидалась фантазія навіть в черствий, твердій душі. Співуча душа виливалась піснею посолов'їному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила гарячіше, душа безпашна заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалась однією піснею, однією гармонією.

В темних алеях Братства гуляли купами студенти. Під високими осокорами й акаціями на лавках сиділи разом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері і багато інших.

Перед їх очима за вівтарями Братської церкви, серед монастиря, був колодязь з фонтаном. Кругом його росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, обліті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видно кожний листочок, кожну гіллячку! Лапландець з далекої півночі й собі вийшов з свого закутка. Всі сиділи вже давно, і нікому не хотілось йти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорити те, що притаїлось в душі; в кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго розмовляли студенти про всяку всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймати тон елегії. Кожний почав думати й марить голосно. Серб Петрович почав згадувати свою рідну далеку сторону, розказував про турків, як турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в константинопольську тюрму, як забрали в їх землі, їх усе добро, зарубали діда й дядьків, а батька випустили з тюрми без нічого. Його душа аж клекотіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світі місяця. Смутний болгарин і собі розговоривсь, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного почування націона-

льності, але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією.

Дашкович почав тихісінько співать українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський вторував басом, і тихо-тихо, як дніпрова вода, полилася гармонічна українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понеслася мелодія про Сагайдачного, котрого могила була за десять ступенів звідтіля, коло південної стіни церкви.

Швидко одчинилось одно вікно в келії. Звідтіля висулулась кострубата чернеча голова. Потім одчинилось друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

По дворі під тополями дибали два журавлі, котрих держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом замерла на устах двох десятків хлопців, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисилівки¹² широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли усіх своїми жартами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афінських грекинь. Низький, товстий, з вузеньким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калімері зовсім не нагадував героїв «Іліади»¹³, а більше був схожий на гірських розбишак. Він почав марить про свій магазин з тютюном, про бариші, про дівчат, гудив Росію й хвалив свій край.

¹² Кисилівка (Замкова гора, Флорівська гора) — історична місцевість в Подільському районі Києва, розташована між Старокиївською горою і Шекавицею, між урочищами Гончарі і Кожум'яки, з одного боку, і власне Подолом — з другого. Кисилівкою гору почали називати в середині XVII ст. (за ім'ям останнього польського воєводи А. Кисіля). У 1854 р. Кисилівка перейшла до Флорівського монастиря, який спорудив тут церкву й оточив чернечий цвинтар муром.

¹³ «Іліада» — давньогрецька епічна поема, видатна пам'ятка світового епосу, автором якої вважають Гомера.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолію, а найбільш на українців.

— Сидимо ми тепер укупі, — почав Дашкович, — а де-то ми будемо через рік, через два, як вийдемо звідсіль?

І кожному будущина, рідний край почали з'являться перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну гору з її вольним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про садки зелені і про пишні свої Сегединці, залиті черешнями. Калімері згадав класичні Афіни й пишні береги Мореї, хоч і був ладен помінятися ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками.

— А де-то доведеться нам поженитися? Які-то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживішу, найтоншу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курсу було так недалечке! Всі почали перебирати знайомих у городі паннів, і найбільше тих, котрі ходили до церкви в Братство. Згадали багато паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь негарне, що-не-будь не до вподоби. І почали вони марить, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь, — говорив серб. — Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом турка під бік шпигонуть і щоб була й патріотка, любила свій край, свою мову й свою віру.

— А мені треба такої, — промовив Дашкович, — щоб уміла господарювати, порядок в домі давати і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіть і філософствувати, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співати.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський. — Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила? — і Воздвиженський підперся рукою, пресмішно скривив лице і почав пхикати. Його здорова голова стала така смішна, поза була така чудна, що всі зареготались.

— Ой ти! — промовив Дашкович. — Тямиш ти в поезії! А тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю!

— Ого-го! Нехай спробує! Я задам їй такої російської пинхви, що вона не потрапить кудою втікати. Коло мене

жінка буде ходять навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було впору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки? — спитав Дашкович. — А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку долонею.

— От така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський. — А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодить в хаті, то не буде добра.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одержу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендяють по балах.

— А я подивився б, як моя жіночка танцюватиме, як метелик, гратиме, співатиме, — марив Дашкович.

— О, якби моя жінка вдалась такою Іродіадою¹⁴, то я б її запер в хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась та хати стерегла!

— Воздвиженський, — промовив Калімері, — ти зовсім по-монгольській дивишся на жінку. От моя жінка буде не така! Моя жінка носитиме кинджала при поясі, вмітиме полком командувать і турків бити. Моя жінка буде, як калина з молоком! з вогнем в очах, з грудьми високими, як гора Олімп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабинею, а гарячою коханкою. На далекім Сході, на гарячому березі Середземного моря, а може, з гарему якого турка я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акафістів читати.

¹⁴Іродіада — внучка Ірода Великого, царя Іудеї (40 — 4 до н. е.). З її ім'ям пов'язана історія смерті Іоанна Хрестителя.

— А буде в магазині сидить й тютюном торгувать, — обізвався Дашкович.

— Нехай торгує! але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий грек, облитий світом місяця. Його очі блищали іскрами проти місяця; червоні губи й рум'янець на щоках розгорілись. В такому запалі він був і справді трохи схожий на героя «Іліади», а не на крамаря.

— Куди-то оце нас порозсилають, як ми скінчимо курс, — промовив Дашкович.

— Я зостанусь тут, у Києві, — одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хочеш? — крикнули усі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але ж там гарно! — промовили усі, сміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві; і оженюсь тут! — додав Воздвиженський. — А ти, хохле, катай до Тули!

— Розкажи батькові своєму! — одказав Дашкович. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нізащо в світі!

І знов розмова натрапила на переднішу тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць ще ясніше виливав всю силу свого проміння. Густа тінь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисилівки, ще далі пісня з гори Щекавики¹⁵ знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько «Гриця», а Воздвиженський і незчувся, як став йому вторувать. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі. Під самою церквою спало на землі покотом кілька сотень богомольців з усієї України. Вони спросоння почули пісню, підводили голови й дивувались, що серед монастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних алеях зачорніла чорною хмарою висока чернеча постать. Червона палиця з золотою головкою заблищала, як блискавка.

Студенти зачули ректора й побігли до корпусу. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

¹⁵ Щ е к а в и ц я (Олегівка) — історична місцевість у Подільському районі Києва, одна з трьох гір, на яких, за літописом, оселилися легендарні засновники міста — Кий, Щек і Хорив. Названа ім'ям Щека.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря, де на шпиль висів собор, Андріївський, а попід горою зеленіли садки, біліли стіни будинків. Йому хотілось одного — не покинуть Києва, а другого — знайти тиху, добру, як голубка, і співучу жінку.

Вже усі в номері полягали спати. В великі вікна світив місяць. В хаті стало тихо; усі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувся і закричав: «Дашковичу! Чи ти спиш!?»

— Якого ти нечистого не даєш спати! — обізвався спросоння Дашкович.

— Чи тобі нічого не снилось?

— А тобі вже встигло й приснитися?

— Вже! Мені снилась моя будуча жінка, — промовив Воздвиженський хрипким заспанним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась? Чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович, і всі знов пробуркались і почали сміятися при роздражнюючій світлі місяця.

— Одже й я пригадую свій сон: і мені щось верзлось, — говорив далі Дашкович. — їй-богу, снилось, ніби я сиджу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи; і ніч, здається, була така сама; коли це пурх! і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече й почала вуркотати на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як оця ніч, з такими очима і з таким добрим лицем, з таким голубиним поглядом, як у однієї панни в моїй Черкащині. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичем, розпустивши розкішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, якраз, як оце ти!

— Бач, які тобі птиці сняться! — промовив Воздвиженський. — А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці; мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води та й дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все-таки хочеться. Коли обертаюсь, а при світлі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона одразу, неначе відьма, обернулася панною в розкішній білій сукні на два сажні кругом. Така панія, ой! ой! В руках у неї були чотки й молитовник, а на плечах крила.

Вона взяла мене тихісінько за руку та й каже: «Ходім, серце, до вінця! Нас буде вінчати сам митрополит». От і веде мене просто до церкви. Дивлюсь, а Братство наше все палає свічами. Народу в церкві повнісінько! А на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підходжу я з своєю нареченою до черниці, а вона як кинеться до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь! А моя наречена і та черниця перекинулись відьмами, сіли на лопати та й полинули з церкви. Ввесь народ зашумів, свічки погасли, — і я прокинувся.

— Цей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, — промовив Дашкович, і всі почали сміятись. Воздвиженський встав і пішов шукать води, щоб zalить загу й жар своєї фантазії.

II

На Братській вулиці¹⁶, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку кварталу на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садком. Садок був старий, розкішний. Високі стовбури дерева, рівні, як колони, високо розкидали рясне гілля. Дерев було так повно, що садок здавався пишним кошиком, в котрому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, снались на чорну покрівлю возовень і комор, схиялялись над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Садок був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували доми в старовину: з ганком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в садок. Сіни розділяли

¹⁶ Б р а т с ь к а в у л и ц я — вулиця в Подільському районі Києва, від вулиці Ігорівської до вулиці Іллінської. Назву одержала від Братського монастиря, до якого вела.

його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські кімнати. Товсті на аршин стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталось старе маленьке вікно, зверху трохи закруглене, з залізним перехрестям, ще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховати гроші од злодія, але ще мав зау думку поколоть злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менша Степанида. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багачко кращий всередині, ніж знадвору. Світлиця була чиста, світла, просторна; стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою; поміст був чистий, вимальований; через світлицю слався вузенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рамах. З однієї картини виглядало лице Павла¹⁷, на другій картині був намальований Кутузов¹⁸ з грудьми, так обвішаними стрічками й хрестами, що нігде було й курці клонуть; з третіх рам виглядала якась цариця. На другій стіні висів портрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізнаними рукавами наодкид. Всю світлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий циган, в одезі ясно-синій й червоній, вигравав на гітарі. Рядом з циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бороданів, двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і

¹⁷ П а в л о I (1754 — 1801) — російський імператор, син Петра III і Катерини II. Встановив у країні суворий поліцейський режим. В 1796 р. закріпачив селян Південної України.

¹⁸ К у т у з о в Михайло Іларіонович (1745 — 1813) — російський полководець, генерал-фельдмаршал (з 1812 р.). Учасник російсько-турецьких воєн 1768 — 1774, 1787 — 1791, 1806 — 1812 рр., уславився під час Вітчизняної війни 1812 р. проти наполеонівської Франції.

чубатий запорожець, котрий танцював козачка, держа-чи в руках пляшку й чарку, — сцена, може, прямо пере-несена маляром з Братського плацу, де колись гуляли запорожці по дорозі до Межигірського монастиря¹⁹ й до чернечої рясї.

На стінах світлиці можна було читати історію неща-сного Києва, котрого шарпали й перекидали з рук у руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в дуже чистій й світ-лій кімнаті. Сам Сухобрус жив у другій кімнаті з малень-ким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома довгими стародавніми скринями з усяким добром. В кім-натах було чисто, як в келіях у черниць.

Під самими вікнами коло дому цвіли кущі рожі, бузку, жасмину, росли лелії, півонія, пахучий канупер, оргинія, синіли квітки тої, навіть росли кущі любистку, рути й барвінку, неначе під вікнами сільських хат.

Сухобрус умів малювати і став на ноги з свого малярс-тва. Він малював прості образи, що купують тисячі бо-гомольців з усієї України. Ніякий київський маляр не вмів так догодити образами сільським молодицям та ді-дам, як Сухобрус. Його образи дуже кидалися в вічі свої-ми ясними червоними й синіми фарбами і принаджува-ли натовп покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під святим Юрієм, такого страшного змія під конем, намальованого зеленою й червоною фар-бою, з ротом, повним вогню й полум'я! І Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева²⁰, фонтана, дуже уподобного українським селянам. Забага-

¹⁹ Межигірський монастир (Межигірський Спасо-Преображенський монастир) — православний монастир поблизу Києва. Заснований 988 р. Зруйнований 1240 р. ордами хана Батия. У XVI ст. відбудований. На початку XX ст. діяв як жіночий монастир. Під час забудови Межигір'я у 30-х роках будівлі монастиря були розібрані.

²⁰ ...п р о т и с а м о г о Л е в а... — Мається на увазі фонтан, скульптурна композиція «Самсон роздирає пащу лева», збудований в 1748 — 1749 рр. архітектором І. Григоровичем-Барським на Контрактовій площі у Києві (тепер Червона площа). З фонтаном пов'язано багато переказів, вважалося, наприклад, що той, хто вип'є води від «лева», залишиться назавжди в Києві. У 1981 р. до 1500-ліття Києва фонтан було відновлено в первісному вигляді (автор проекту В. П. Шевченко).

твівши трохи, він завів вже й другу крамницю, рядом з першою, з усяким крамом. На старості літ Сухобрус почав слабувати на очі й мусив навчити малярства двох челядників, котрі сповняли його крамницю образами.

Під хатою в Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кожного дня бачити великі мисники, заставлені образами, на котрих протряхали свіжі фарби,

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, кругловиді, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до борисоглібського дяка з граматками²¹ й часловцями²² під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але, маючи один зріст, запнуті однаковими зеленими хусточками, зав'язаними під підборіддям по-міщанській, в однакових котиках, критих ясно-зеленою матерією, вони були ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони вивчилися говорити по-великоруськін, вивчилися шити, й вишивать, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читать тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно «Житія святих»²³, а найбільше печорських. Їх боротьба з злими духами здавалась йому надзвичайно цікавою! Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з великою книгою «Житій» на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів в свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки «Печерського патерика»²⁴.

Ще змалку Марта й Степанида були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі;

²¹ Г р а м а т к а — поминальна книжечка або поминальний список.

²² Ч а с о с л о в е ц ь (часослов) — у християнських церквах богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ.

²³ «Ж и т і я с в я т и х» — релігійно-біографічна література про життя мучеників, аскетів, церковних і державних діячів, оголошених церквою «святими».

²⁴ «П е ч е р с ь к и й п а т е р и к» — Йдеться про «Киево-Печерський патерик», складений у XIII ст., важливе джерело з історії Київської Русі.

обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотіли що робить, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але траплявся час, що Марта або Степанида не хотіли подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанидою не було прихильності й симпатії. Вони гуляли вкупі, забавлялись, але не було між ними щирої любові.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або — великі злидні, — було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилився: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енергією, з великою охотою до праці, але зате палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбати, як їх покійна мати. Але зате часто доставалось од їх і старому батькові. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотілось дочкам.

В городянському пансіоні вони трохи вхопили романтизму, разом з тодішніми сентиментальними великоруськими романсами, котрі прибули на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки гітари, вони любили співати жалібним голосом: «Стонет сизый голубочек! Стонет он и день и ночь!» І, розказавши в пісні, як той голубочок втерав милу, як він побивався і, попросту сказати, здох од печалі, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчинене вікно, де в садку цвіли квітки, а на коморах купою сиділи «голубочки», що й не думали здихати од любові. Любили вони співати Сковородину²⁵ пісню: «Бідну птичку уловили і в кліточку посадили», перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справді жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні наймишок та прикажчиків, покричавши на батька, вони виходили в садок місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про бідну птичку й сизого голубочка. А марили вони, бо

²⁵ С к о в о р о д а Григорій Савич (1722 — 1794) — видатний український просвітитель-гуманіст, філософ і поет. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Останні 25 років життя мандрував по Україні, проповідуючи свої філософські погляди серед народу.

вже наближався час і пора думати про якого-небудь голубчика. І звідкіль він прилине? І який він буде? Чи чорнявий, чи русявий, чи купець, чи військовий, чи, може, вчений?

До Сухобруса почали вчашать молоді паничі з своїх-таки купців. Всі знали, що Сухобрус мав гроші в банку і що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люди й багаті, й гарні, та зате були нерозумні, прості. Марта й Степанида, розумні зроду, хотіли вибрати собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убирались багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси.

Пишно убравшись, вони приходили кожної неділі до Братської церкви. Молоді люди ставали, при виході з церкви, в два рядки коло великих дверей до самої дзвіниці і без церемонії оглядали кожную панну. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, котрі бували в Братській церкві, і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, інших — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівен вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівніших, показніших од їх. Великі на зріст, пишні й горді на ході, лицем щирі українки, чорнобриві й кароокі, вони справді здавались розкішними пальмами Індії між дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в Царськім садку. На першій алеї, недалечке од теперішнього Царського дворця, трудно було протиснутись: так було багато народу. Музики весело гриміли. Цілі купи міщан сновигали по менших аляях. Багато людей сиділо на горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотами, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнуті в легкі білі сукні, гуляли на першій алеї. Вони примітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові

алеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато²⁶, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч. Вони примітили велику постать Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича і зараз впізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутитись по алеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених в садок, і, напившись чаю, забрали гітари й почали грати та співать «Сизого голубочка» і «Бідної птички». А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. «А може, то моя доля знайшла мене цього дня в садку?» — так думала кожна з їх. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений садок з густою тінню — все те роздражнювало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Послалась ніч над Києвом; вже погас червоний одиск на високих верхах Андрея й Михайлівського монастиря, а Марта з Степанидою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали «Звук унылый фортепяна». І голоси їх були дуже гарні, і пісня наче сама співалась в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гулять по садку. В чорній тіні білили їх ясні сукні, і між деревом вони й справді були, мов ті пальми, рівні й високі. Батько кликав їх вечерять і не діждавсь; мусив сам вечеряти. Вже на дзвіницях продзвонило дванадцять. На сході почало яснішати й червоніть небо: сходив місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долі до себе в гості.

— Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? — спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в

²⁶ Ш а т о — частина колишнього Царського саду (нині Першотравневий парк; територія стадіону «Динамо») у Києві. Тут у 1863 р. було відкрито кафешантан Шато-де-Фльор, а в 1868 — 1878 рр. збудовано кафе з танцювальним залом, галереями і балконом, в якому відбувалися спектаклі російських та українських театральних труп.

садок. Надворі була така розкіш, така тиха радість, що старий нахилився й почав рвать резеду, левкої, барвінок; його старі пальці стулили букетики, і, закрившись до дочок, він кинув на їх тими букетиками. Живущий, цілющий вечір і його розохотив до гульні.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перескочило в садок щось дуже велике й довге, а перегода і друге перескочило слідком за ним. Марта й Степанида наробили крику й кинулись бігти до хати. Батько вибіг їм назустріч.

— Що там таке? Чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой тату! щось перелізло у наш садок, та таке велике! — кричали обидві дочки.

Спершу йому здалось, що нечистий перекинувся звірюкою й плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В садку двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій священний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з Царського садка пішли у гості до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок, і не дуже гарних. Він закликав до себе усяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повидавав вже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Братського монастиря. Двері у корпусі часом не запирались, а як були заперті, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський і Дашкович вертались од того купця пізньої доби. В їх головах вже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць ще гаразд не зійшов. Стіна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був так само білий.

І за братською стіною росло дерево, і за Сухобрусів барканом росло дерево. Замість соб, наші студенти пове-

рнули цабе та й перелізли в Сухобрусів садок, де до півночі гуляли й марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський і Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по алеї просто до свого корпусу, але швидко почали стукать лобами об дерево і наткнулись на мисник з образами. Вважаючи на його білий колір, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой братику! Де це ми? Куди це ми зайшли? — питає Дашкович, підіймаючи з землі образи.

— Чи не потрапили ми замість корпусу та в церкву? — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Братської церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга прочан. Студентам здалось, що вони доконче застрягли у тім притворі.

— Ой, стережись, брате, щоб часом не наступить якійсь бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав яку-небудь богомолку.

Вони почали озиратися і побачили над головами густе гілля. Хоч у їх головах і шуміло, однак вони примітили, що то не Братські алеї і не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський садок? — промовив Дашкович.

— Може, й так, — додав Воздвиженський, — треба якось вилазить звідсіля. Але що це за образи? Де б вони набрались у ректорським садку?

— Може, тут ректор уночі богу молиться, як Степан Воздвиженський, — жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом в грушу.

— Ой! Хтось мене вдарив кулаком по лобі, — сказав Дашкович.

— Хто там ходить? — гукнув з усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой! ректор вийшов з хати! — промовив Дашкович так голосно, що якби то справді був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже приємні йому слова.

— Так що, що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що якби ректор

гуляв навіть у своєму садку в той час, то почув би його баса через улицю.

— Хто то ходить у моім садку? Чого вам там треба? — гукав Сухобрус.

— Та свої! — обізвались студенти.

— Хто такі — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосі догадався, що хтось ненароком за-скочив у його садок; одначе була тоді неділя.

— Та виходьте, не бійтесь! Я вас виведу на вулицю, — запрошував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо оце! Щоб ви нас повигонали, отець ректор! — обізався Дашкович.

— Та я не ректор! Я Сухобрус! — говорив Сухобрус, сміючись. Він догадався, що то були студенти. Марта й Степанида повиходили з хати й сміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо. — І вони справді вийшли обидва й наблизились до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть, не потрапили через братську стіну та зайшли до Сухобруса в гості. Просимо ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і поневолі.

Дуже чудна й несподівана притичина протверезила студентів. Вони почали прохати вибачення, просили вважити на їх студентське життя. Сухобрус втішав, просив не тривожиться. Він казав, що сам бачив не раз, як студенти цілою купою плагали через братську стіну, і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степанида притаїлись за куцями рожі в той час, як батько повів студентів до світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже цікаві подивиться, які то студенти: вони знали на вид сливе кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці світло й запросив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дому й побачили у вічі незнайомого чоловіка. Чиста велика світлиця, з поодчиненими вікнами, дуже добре освічена, свіжа, од повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсім вигнала їм хміль з голови, їм стало сором й совісно; вони почали рекомендуватись.

— Нічого, нічого — те! Бог з вами! Чи я ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії не знатиме про те, — так втішав їх хазяїн. — Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої дочки. Це старша, Марта Сидорівна, а це менша, Степанида Сидорівна! Я вас добре знаю, бо ви півчі.

У світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, у котрих вони гуляли в Царськiм садку. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватися їй червоніли, неважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодні бачили вас у садку, — заgrimів басом Воздвиженський. Панни хотіли сказати, що їй ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодні дуже довго гуляли в Царському садку, а оце їй досі гуляли ще у своєму садку, — обізвався Марта Сидорівна.

— Яка гарна погода сьогодні, — ледве промовив Дашкович.

— Дуже добра погода! — обізвався Степанида.

— Зрання було тихо і серед дня тихо, — говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми їй досі з сестрою гуляли в садку, — говорила Степанида, спустивши очі вниз.

— А вас зуть у нас пальмами, — одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський. — Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм, — обізвався Степанида, — спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись додолу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни стиха осміхнулись.

Тим часом батько звелів наставити самовар і готувать закуску. Він був дуже радий тому випадкові й гостям. Між міщанами й купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як людина з великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у

Братському монастирі, а найбільше в п'ятниці великого посту, коли збирались на пасію сотні киян. Стара, давня репутація Могиллянської академії залишила велику силу впливу на киян і до нашого часу. Давши загад у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сіртук з великими гудзиками й ряба жилетка. Шия була зав'язана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під котрої розлягались широкі білі викладчасті комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть, були десь в гостях? Чи, може, в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній та по другій... — промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизалися, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус приспособлявся до вчених людей і силкувавсь говорити по-вченому. Начитавшись «Патерика» і «Житій», він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає, — несміливо промовила Марта.

— Ви, мабуть, співаєте? — спитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуватись по моїй розмові, — промовив Воздвиженський і гуркнув басом зумисне голосніше, щоб показати свій голос.

— Який концерт буде цієї неділі, чи «Возведох», чи «Гласом моїм»? — спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

— Здається, «Возлюблю тя, господи», — обіззався Дашкович.

— Чи не будете коли співать двохорного концерту? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус. — От, як у семінарії на «вербу»²⁷ крикнуть на два хори «Кто бог велій!» Чудо, диво! Один хор заgrimить «Кто!» а

²⁷ На «вербу» — тобто на вербну неділю, шосту неділю великого посту.

другий знов підхопить «Кто!» та ще й підправить. Ой! Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіші концерти, — промовив Дашкович, натякаючи проти двохорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мелодичні концерти, — промовила Степанида, ледве підіймаючи вії і знов спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливають чай і незабаром принесли стакани для гостей. Свіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадане прийшлося познайомитися з пальмами.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчинені вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись з Дніпра ніби прямо на печерські гори. Сухобрусівни в хаті були багато кращі, ніж у церкві в своїх старомодних капелюшках, схожих на кошики. Степанида мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким круглим підборіддям, з невеликими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорими ніздрями. Брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала багато грубіші пружки лица, скидалась на сільську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, здалеки, при світлі ламп. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, невважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі додолу і очевидячки хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену.

— Чи весело гуляли сьогодні в садку? — спитала Марта Воздвиженського й блиснула очима, як блискавицями, і так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав од того блиску, як віск.

— Дуже було тісно на першій алеї! Так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві, — одказав він. І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима.

— І чом би пак не гуляти всім на бокових алеях! — промовив він знов до неї. — Ні! лізуть усі на першу алею, та й годі!

— Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, — обізвалась Степанида. — Яюсь ніяково туди мішаться, бо всі сміялись би.

— Нехай сміються! — одрубав Воздвиженський. — Я, бувши вами, гуляв би й на бокових алеях.

— Коли ж нам не можна бути нами, — лукаво промовила Марта і знов скося блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнішого.

— Ой, багацько! Так що й полічить трудно! — І Дашкович почав перелічувати деякі науки, само по собі для звичайності.

— Ой, як багацько! І якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука «Печорський патерик»? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна бути у вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи й є на світі, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних, їм стало ніяково.

— Є! — сміливо одказав Дашкович. — Тільки не наука, а книжка.

— Книжка! книжка! В мене вона є! Сухобрус хотів йти і принести «Патерика».

— Тату! нехай тим книжкам! Хіба ж їм ті книжки й так не обридли в академії? — говорила Марта. Сухобрус сів і знов хотів почати розмову про «Патерика». Студенти зам'яли його слова.

— Як багато квіток в вашім садку! — промовив Дашкович до Степаниди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у садку, — промовила Степанида й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичем. Вона йому сподобалась. Місяць освітив її лице, і воно здалося йому ще делікатнішим, ще добрішим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядався до неї, і якась радість все більше та

більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

«Яке в неї миле лице! — думав він. — Які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонких чистих пружках її обличчя».

Місяць навів на її вид ідеальну блідоту, сховав гарячий рум'янець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмовляла мелодичним голосом.

«Яка вона тиха! Мов та голубка! — подумав Дашкович. — Як вона згорнула руки й очі спустила, зовсім неначе свята!»

І він згадав свій давній сон, як його суджена у сні злинула з дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давній сон, вже забутий, знов виплиз в його в душі проти волі, несамохіть.

— Чи співаєте ви? — якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно, — одказала Степанида. — Ми вивчилися у пансіоні трохи грать на гітарі.

— Співаєте й граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степанида одслонила віка й глянула на його. «Моя суджена», — ледве-ледве подумав Дашкович. Але та думка так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледве постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізній, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселіші й сміливіші. Сухобрус перестав бадьориться, приймать академічну позу й сміливіше розмовляв з студентами.

— Скажіть мені, паничі, — ви люди вчені — як то можна розумом збагнуть так багацько наук? І все те позамічати напам'ять, повиучувать! Я був у вас в академії, на митрополитанському екзамені, й слухав усякі науки. Господи! і де в чоловіка стільки розуму набереться!

— Нічого нема дивного для того, хто змалку вчиться. Потрошку воно все повлазить в голову, — говорив Дашкович.

— Що то за уми? Що то за розуми? А ті професори! страх, та й годі! — дивувався Сухобрус, випивши немало. — Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих німців, що все повидумували!

— О, за границею ще багато розумніші од нас! — говорив Дашкович.

— Ой, не вірте йому! Куди ж тій німоті стать врівіи з нами! — заговорив Воздвиженський, — Ми перший народ в світі! Нігде нема більшого царства од нашого, нігде нема кращої віри, чистішої віри, як наша.

— А в Єрусалимі! а на Афонській горі? Як пишеться в «Житіях», — почав диспутувать Сухобрус. — І там були великі святі, такі, як і в нашій лаврі, і там святі боролися з злими духами, як і наші печерські, київські.

— Наші московські святі боролися ще більше і полатали боки самому сатані! — сказав енергично Воздвиженський, которого національне чуття було трохи зобижено. — Святий ваш Київ, святий Єрусалим, а наша Москва ще святіша. Думаєте, що в вас мощей більше! Та в нас мощей такого, що хоч греблю ними гати! — говорив уже сердито Воздвиженський і трохи вже не загнув лайкою, коли б Дашкович не штовхнув його ліктем під бік.

— Ой! Хто ж видав так говорити про святі мощі, — благочестиво промовив Сухобрус і перехрестився. — Святий Київ, свята і Москва. Хто ж проти того що говорить.

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили й стали ще веселіші.

— Ой ви, уми-розуми! — промовив сміливо Сухобрус. — Але, мабуть, не одгадаєте: що після чаю! А нуте! хто одгадає? — Студенти дивились на його й почали одгадувать. Один казав, що після чаю треба випити, другий казав, що треба покурить, що треба подякувать.

— Ні! ні! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба додому йти! — обізвався Дашкович.

— Ні! — тріпнув головою Сухобрус. — От тобі уми-розуми! Одже й не всього ви навчились в академії. Після чаю — слідує — воскресенія мертвих і життя будучаго віка, амінь! — промовив Сухобрус слова символу віри.

Всі засміялись; навіть панни осміхнулись і запишались.

— А хто не родився й умре? Хто родився і не умре? — знов загадав загадку Сухобрус.

Ця загадка була не така мудра, як перша, її швидко одгадали, що не родивсь і вмер — Адам, родивсь і не вмер — Ілія та Єнох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в біблії.

— О уми! ото розуми! одгадали! — хвалив їх Сухобрус. Воздвиженський встав з-за стола, пройшовся по хаті й спинивсь коло картини Ноя з синами.

— Що це в вас таке? Чи попи, чи диякони, чи сліпі Велізарії? — промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав напис: «Святий праотець наш Ноє».

— Е! в вас, бачу, гітара е! — промовив Воздвиженський і зняв з стіни гітару. — А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, — сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала, — промовила кокетливо Марта. — Просіть сестру.

Воздвиженський зняв з стіни другу гітару й поніс Степаниді. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співать з Дашковичем. Ану! починай українською!

І Дашкович сміливо почав тенором «Вийди, дівчино! вийди, рибчино!» Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатись од сміху. Одначе Марта почала акомпанувати на гітарі, а за нею й Степанида на другій. Пісня вийшла дуже гарно, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилився серцем.

Паничі скінчили й просили співать самих паннів. Вони мусили заспівать «Сизого голубочка». Голоси їх були добрі, але не дуже тверді й сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже вже сентиментальна.

— Годі вже того голубочка! Заспівайте лишень «Горлиці!» От пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись. Дочки вдарили «Горлиці» дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібно-жалібної, — просив Сухобрус.

І всі разом заспівали «Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?»

— Ой, не співайте, бо буду плакати! — просив Сухобрус, переслухавши пісню. — Що мені згадала ця пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, і мою покійницю, і мої літа давні, навіки минувші!

Вже на сході небо зачервонило, а гості все співали та співали, та випивали. Нарешті, сам Сухобрус став серед хати і почав співать церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусили співать і панни. Вже надворі стало розвиднюватися, а вони всі співали «Взбранной воеводи» та «Многая літа!»

В Братському монастирі задзвонили на утренью. В той час одмикали монастирську браму.

— Дашковичу! чуєш? — промовив Воздвиженський.

— «Час додому, час! забарилися!» — затягли всі, і паничі почали прощатися з хазяїном і дочками. Всі випровадили їх у двір і розпрощались з ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувать їх і одвідувать якнайчастіше, тільки не через баркан, а просто через браму.

Ранок, свіжий і росняний, саме розгорювавсь. На самих вершечках усіх золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний під горою в глибокій темній тині.

Студенти ввійшли в монастирську браму, де стрілось їм кілька перекупок з кошиками в руках. Двері в корпусі були вже одчинені. Вони благополучно пройшли до номера й повалилися на ліжка, змучені днем і ніччю, так багатою на притичини.

А Сухобрус, вернувшись з дочками до хати, став серед кімнати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

— Щось воно та недурно! Щось та буде! І треба ж було цим паничам потрапити перелізти доконче в мій садок, зайти до моєї господи несподівано й негадано в таку пізню добу! Це все недурно! Щось та повинно бути!

Так говорив Сухобрус під впливом «Печорського патерика», начитавшись за спокуси од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем, притуленим до лоба. — Дочки! готуйтеся до весілля! Ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок і пішов спать.

Вплив «Печорського патерика» з батька перейшов і на дочок. Вони не лягли спати і пішли в садок стрічать схід сонця, їм так ясно малювалась вечірня сцена в садку!

Роса падала їм на коси, на лице, на одягу; великі краплі дощем падали з листя й обсіпали їх білі сукні. Сонце викотилось з-за Дніпра й освітило їх зблідлі лиця й трохи червоні очі. А вони все ходили по садку й дивувались. В кожній в голові стриміла батькова думка: щось буде! щось повинно бути!

В обіді батько прийшов з магазину до господи, і за обідом розмова йшла все про студентів.

— Як же вам показались вчорашні гості? Чи сподобались хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус. — А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий парубок!

— Одначе він з себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, — сказала Марта, — а Дашкович вже геть-то розумний, хоч і дуже гарний з лиця.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобався Воздвиженський. І Марта, й Степанида знаходили Воздвиженського здоровілим; їм обом сподобався його бас, його сміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавалась в тому і таїла ту думку про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї, й була рада; Степанида завидувала й почала цуратися сестри. З того часу між ними почався ще більший нелад. Одна поглядала на другу скося.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович — Степаниду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як огонь, губи, як корали! А твоя Степанида... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в твоєї Марти брови, як у молодиці, очі, як сливи.

— Коли б пак у неї брови були ще товщі, очі ще більші, то вона була б ще краща! Марта — то краса східна, щира українка, показна, чорнява! В нас в Россеї нічого такого

не знайдеш! Вона щира пальма Сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились з пальмами. Начальство навіть не дізналось, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої-таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч з Сухобрусівнами й провели їх додому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана п'ятірнею по голові й скинув з його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали навідуватися до Сухобруса, ходили з його дочками гулять в Царський садок. Старий купець був певний, що вони посватають його дочок, і раз не втерпів, прохопився перед паничами, що в його «е, і ще й буде, ще й до того роздобуде!», що для своїх дочок він залишить кожній по домові. Того ж таки літа Сухобрус заклав новий мурований дім, на вулицю вікнами й на два етажі. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого-таки дому через улицю, в другому кварталі, й обіцявся збудувати такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеться, і кожний мав на думці заручитися, коли тільки настане тому час.

III

Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуватися в лавру, в печери, щоб показати ректорові свою віру. Він ставав на молитвах осторонь, од других окроми, й інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він все хрестивсь, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до неба, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть в будень і прикладався до чудовної ікони Братської богородиці, де ректор читав акафіст. В той час він уже став зовсім іншим чоловіком, не молився богу вночі. Перед професорами гнув спину, низенько кланявся ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих профе-